

تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی - اسلامی^۱ (مطالعه موردی: مسجد حسینیه اعظم، در محله حسینیه شهر زنجان)

محمدتقی پیربابائی (دانشیار طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران، نویسنده مسئول)

pirbabaei@tabriziau.ac.ir

ولی‌الله ربیعی فر (دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران)

v.rabieifar@tabriziau.ac.ir

تاریخ تصویب: ۱۳۹۷/۹/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۲۶

صص ۱۰۵-۱۲۵

DOI: 10.22067/gusd.v5i2.61891

چکیده

هدف از انجام مقاله حاضر، بررسی و تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی - اسلامی است. روش تحقیق در مطالعه حاضر، به صورت توصیفی - تحلیلی بوده و نوع تحقیق، کاربردی است. جامعه آماری تحقیق، تمام ساکنین محله حسینیه بوده با فرمول کوکران ۳۴۱ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند. برای تحلیل داده‌ها نیز از روش‌های آماری توصیفی، آزمون T و روش تحلیل مسیر و نرم‌افزار Lisrel و SPSS استفاده شده است. با بهره‌گیری از آزمون T نقش مسجد حسینیه اعظم در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین در شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و بهداشت محیط محله حسینیه از نظر ساکنین آن با یک نگاه واقع‌گرایانه انجام گرفته است؛ که یافته‌ها بیانگر آن است شاخص‌های اجتماعی کیفیت زندگی محله حسینیه زنجان با آماره تی ۱۷/۲۹ نسبت به سایر شاخص‌ها به شکل قابل توجهی از مسجد متأثر بوده است؛ اما در زمینه شاخص‌های اقتصادی از عملکرد مسجد حسینیه با آماره ۴/۶۷ - تأثیر چندانی نپذیرفته‌اند. بدین ترتیب شاخص‌های کالبدی - فضایی، بهداشت محیط به ترتیب با آماره‌های ۱۶/۲۴ و ۲/۲۴ در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند. در ادامه از آزمون تحلیل مسیر جهت بررسی میزان تأثیرات هر یک از شاخص‌های فوق در بهبود کیفیت زندگی ساکنین محله استفاده گردید. آزمون تحلیل مسیر نیز گویای این است که شاخص‌های اجتماعی و کالبدی با اثر کل به ترتیب ۰/۶۴۳ و ۰/۵۷۲ تأثیر قابل توجهی در کیفیت زندگی ساکنین دارد و اما شاخص اقتصادی با اثر کل به ترتیب ۰/۲۷۷ در ردیف آخر قرار دارد.

کلیدواژه‌ها: مسجد حسینیه اعظم، شهر زنجان، کیفیت زندگی .

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری نگارنده دوم با عنوان "تبیین الگوی برنامه‌ریزی شهری از منظر واقع‌گرایی اسلامی (مطالعه موردی: شهر زنجان)" می‌باشد که با راهنمایی جناب آقای دکتر محمدتقی پیربابائی در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام گرفته است.

۱. مقدمه

۱.۱. طرح مسئله

امروزه کیفیت زندگی هدف اصلی تمام برنامه‌ریزی‌هاست که توسط اندیشمندان و برنامه‌ریزان تهیه می‌شود. و نگرانی از کیفیت زندگی، یکی از مشخصه‌های جامعه معاصر است در بحث‌های مربوط به کیفیت زندگی، تنها زیستن مهم نیست، بلکه کیفیت آن دارای اهمیت است (قالیباف و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۳۴-۳۳). در وضع کنونی کیفیت زندگی شهری به‌عنوان کلیدی‌ترین مفهوم در برنامه‌ریزی شهری است (فرجی ملائی و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۳)؛ و برنامه‌ریزان توسعه شهری کیفیت زندگی را به‌عنوان یک سرفصل مهم در تدوین استراتژی‌های مربوط مدنظر دارند. و هدف نهایی اقدامات عمرانی، خدمات عمومی و زیرساختی را ارتقای استانداردهای کیفیت زندگی تعریف می‌کنند (ابوطالبی، ۱۳۸۹، ص. ۲). در این میان مساجد یکی از عناصر مهم و تأثیرگذار در شهرهای اسلامی است در طول تاریخ شکل‌گیری شهرهای اسلامی مساجد همواره به‌عنوان فضاهای عمومی مهم و مردمی دارای عملکردهای متعدد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی بوده و در زندگی مردم نقش محوری داشته‌اند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۹). در طول تاریخ اسلام، یکی از مهم‌ترین و منحصر به‌فردترین عناصر بروز زندگی جمعی بوده و به‌نوعی برقرارکننده ارتباط میان زندگی جمعی و مادی و عبادی و فردی او بوده است (همان، ص. ۲۲۱). در ایران نیز مساجد از دیرباز نقش مهمی

در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی ایفاء نموده‌اند (امین زاده، ۱۳۸۷، ص. ۲۸۲)؛ و همواره محل برقراری ارتباطات اجتماعی در سطح محلات و شهرها بودند. بسیاری از کنش‌های اجتماعی و اقتصادی مردم، حل و فصل دعاوی، رفع مشکلات اجتماعی و حل مسائل اقتصادی در درون مساجد صورت می‌گرفت. حتی مساجد در زمینه امور سیاسی همواره به‌عنوان اهرم‌های کنترل و نظارت بر حاکمیت سیاسی جامعه عمل می‌کردند. بدین ترتیب در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و کالبدی تأثیرگذار بوده است (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۱)؛ علاوه بر اینکه عامل اصلی تشکیل شهرها بوده‌اند، تعیین‌کننده‌ی الگوی کلی و هویت مشترک شهرهای اسلامی به‌شمار می‌رفته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲، صص. ۱۲-۱۱)؛ و به‌عنوان عنصر شاخص و فضای فرهنگی در محله ایرانی مطرح هست (تقه‌الاسلامی و امین زاده، ۱۳۹۲، ص. ۳۸). این در حالی است که متأسفانه مسجد به‌عنوان هویت شاخص اسلامی و محوری‌ترین کاربری محلات شهر ایرانی-اسلامی در طرح‌های جامع و تفصیلی مورد بی‌مهری قرار گرفته است. جایگاه و اهمیت آن در کیفیت زندگی شهروندان محلات شهرهای ایرانی-اسلامی معاصر کشور مغفول مانده است. پس ضروری است بیش از پیش در شهرسازی و شهرهای ایرانی-اسلامی مورد کنکاش و پایش قرار گیرد.

پس مسجد نقش مهمی در کیفیت زندگی شهروندان در سطح محلات شهر ایرانی اسلامی دارد. بدین ترتیب هدف از انجام تحقیق حاضر، تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین در

«نقش فضاهاى شهري در ارتقاء كیفیت محیط با تأکید بر نقش مساجد» به نقش های مسجد همچون هویت بخشی به محیط، تقویت نشاط و سرزندگی در محیط، ارتقاء دسترس به فضای شهری، ارتقاء حس مکان در محیط شهری، کمک به پایداری محیط پرداخته اند. در تحقیق دیگر احمدیان و عرفانیان (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان «بررسی نقش مساجد در توسعه محله ای در شهر مشهد» متغیرهای مربوط به فعالیت های چندگانه مسجد در سطح محله در هشت محور شهر مشهد مورد کنکاش قرار داده اند. نتایج تحقیق نشان میدهد، مساجد در محورهای مورد بررسی نقش مؤثری در جهت توسعه محله ای داشته است. در پژوهشی دیگر باصری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان «بررسی نقش مساجد در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی» معتقدند مساجد از صدر اسلام تاکنون نقش مؤثری در عرصه های مختلف زندگی مسلمانان و به خصوص ملت ایران ایفا کرده اند و به این نتیجه رسیدند که در بعد دینی و مذهبی، بعد اجتماعی و فرهنگی، بعد امنیتی و نظامی، بعد سیاسی و اقتصادی، مساجد در ترویج سبک زندگی اسلامی ایرانی در حد زیادی تأثیرگذار می باشد. با توجه به مطالعات انجام گرفته از کیفیت زندگی می توان اظهار کرد هنوز یک مدل، روش و چارچوب مفهومی واحد قابل قبول جهانی برای سنجش کیفیت زندگی شهری شکل نگرفته است، و این هم به دلیل نبود تعریف و مفهوم واحد از کیفیت زندگی است. بدین ترتیب هر محققى بر اساس مبانی فکری، اهداف تحقیق خود و دسترسى به داده‌ها، روش‌شناسی خاصی را جهت بررسی و سنجش

محلات شهر ایرانی اسلامی هست تا بدین طریق میزان ارتباط نقش مسجد باکیفیت زندگی ساکنین تحلیل و تبیین گردد. به عبارتی این پژوهش در نظر دارد ضمن تبیین عملکرد مسجد حسینه اعظم در محله حسینه زنجان، میزان نقش آن را در کیفیت زندگی از نظر مردم ساکن آن محله با یک نگاه واقع گرایی اسلامی موردسنجش قرار دهد. پس سؤال اصلی پژوهش بدین گونه مطرح می‌گردد؛ مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محله چه نقشی را ایفاء می‌نمایند؟

۱.۲. پیشینه تحقیق و مبانی نظری

در خصوص نقش مساجد در کیفیت زندگی ساکنین محلات شهری تحقیقات قلیلی در کشور انجام گرفته است از جمله پژوهش باقری (۱۳۸۷) که در مقاله خود با عنوان «مرکزیت، جایگاه و پراکندگی مساجد در محله‌های شهر» به بررسی شاخص‌های مؤثر در توزیع مکانی مساجد و موقعیت مطلوب مساجد در محله‌ها پرداخته است. در خصوص موضوع کیفیت زندگی نیز سابقه مطالعاتی چندانی در ایران وجود ندارد، نظریه‌ها و مطالعات تجربی کیفیت زندگی عمدتاً از جوامع غربی نشأت گرفته‌اند. در سال‌های اخیر مطالعات تجربی فراوانی به‌منظور سنجش کیفیت زندگی در کشورهای مختلف دنیا و به‌خصوص شهرهای کشورهای توسعه‌یافته انجام گرفته است؛ اما در کشورهای در حال توسعه و به‌تبع آن در ایران به‌طور قابل توجهی کمیاب هستند (خادم حسینی و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۴۷). تقوایی و معروفی (۱۳۸۹ و ۱۳۹۱) به ترتیب در مقالات ارزیابی «نقش مساجد در ارتقاء کیفیت محیط» و

کیفیت زندگی شهری بکار می‌گیرد. وجه تمایز تحقیق با کارهای انجام‌گرفته، تأکید بر رابطه بین کارکرد مسجد حسینه با کیفیت زندگی ساکنین در سطح محله است.

کیفیت زندگی خود یک مفهوم یا ساختار کلی است و از زوایای مختلف و توسط شاخه‌های مختلف علمی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد؛ علاوه بر آن، مفهوم کیفیت زندگی عملاً در تمامی محدوده‌های مختلف زندگی می‌تواند کاربرد داشته باشد (رامیج^۱ و همکاران، ۲۰۰۳، ص. ۲۰۰۳). هرگاه کالا و خدمات مورد بررسی، زندگی فردی و اجتماعی باشد کیفیت درک شده را کیفیت زندگی می‌نامند (شالوک^۲، ۲۰۰۴، ص. ۲۰۴)؛ علاوه بر این، یک مفهوم چندوجهی، نسبی و متأثر از زمان، مکان و ارزش‌های فردی و اجتماعی است که از یک‌سو، ابعاد عینی و بیرونی و از سوی دیگر، ابعاد ذهنی و درونی دارد (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۷، ص. ۴).

درواقع، به‌نوعی بیانگر وضعیت افراد ساکن در یک کشور و منطقه است (روباک^۳، ۱۹۵۲، ص. ۱۲۵۹). هرچند در گذشته، محققان برای سنجش کیفیت زندگی، دسته‌هایی از مردم مانند افراد سالخورده و بیماران را به‌عنوان جمعیت‌های هدف مورد مطالعه قرار می‌دادند (شیسلر^۴، ۱۹۵۸، ص. ۱۳۴)؛ اما امروزه مفهوم کیفیت زندگی، ابعاد و گستره وسیع‌تری به خود گرفته است و تمامی ساکنین یک شهر یا منطقه یا کشور را شامل می‌شود. چراکه کیفیت زندگی

امروزه به‌عنوان یکی از شاخص‌های توسعه جوامع تلقی می‌شود. برخی از محققان نیز کیفیت زندگی را مترادف با واژه توسعه می‌دانند، از این‌رو به نظر آنان، توسعه به معنای ارتقای سطح و کیفیت زندگی افراد و بهبود رفاه جامعه است (کلاتتری و همکاران، ۱۳۸۸، ص. ۷۲)؛ و خوشبختی را نوعی ارزیابی عاطفی کیفیت زندگی می‌دانند که از مقایسه میان خواسته‌های فرد با دستاوردهای واقعی‌اش حاصل می‌شود (جرج^۵، ۱۹۸۱، ص. ۳۵۱). کیفیت زندگی را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: کیفیت زندگی هم جنبه‌های کمی و کیفی مانند چگونگی توزیع کالا و خدمات و نیازهای مادی انسان و جنبه‌های ذهنی و کیفی مانند روابط اجتماعی، رضایت از زندگی، مشارکت و احساس همبستگی اجتماعی و کلیه نیازهای معنوی انسان را در برمی‌گیرد (شماعی و پورا احمد، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۴).

۱.۲.۱. رویکردهای مختلف در ارتباط با کیفیت

زندگی

۱. رویکرد LUDA: هدف رویکرد LUDA یک حرکت نظام‌مند برای بهبود کیفیت زندگی در نواحی شهری بزرگ‌مقیاس است. مهم‌ترین جزء این رویکرد یک چشم‌انداز جامع به کیفیت زندگی است که بر اساس الماس کیفیت زندگی در پنج بعد کیفیت زندگی شرایط اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، ساختار شهری، زیست‌محیطی و ظرفیت‌های سازمانی و جامعه را مورد توجه قرار می‌دهد (عبدی و همکاران، ۱۳۹۱، صص. ۲۶۳-۲۶۵).

1. Ramage et al
2. Schalock
3. Roback
4. schuessler

استفاده می‌شود و تا حد زیادی به آمارگیری‌های انجام‌شده از شهر در سال‌های مختلف وابسته است. در رویکرد دوم با استفاده از شاخص‌های ذهنی، کیفیت زندگی شهری مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در این رویکرد به‌جای استفاده از داده‌های ثانویه، شهروندان به‌طور مستقیم مورد تحلیل قرار گرفته و میزان رضایت‌مندی آن‌ها از جنبه‌های مختلف زندگی شهری بررسی می‌شود (لطفی، ۱۳۸۸، ص. ۷۵). هدف نهایی پژوهش نیز بر اساس رویکرد دوم یعنی، سنجش شاخص‌های کیفی و ارزیابی رضایت جامعه آماری (ساکنین محله) از وضعیت زندگی و شاخص‌های چهارگانه ناشی از عملکرد (مستقیم و غیرمستقیم) مسجد حسینی اعظم در محله حسینه است.

۱.۲.۲. شاخص‌های کیفیت زندگی شهری

شهر به‌عنوان بستر زیست انسان شهرنشین، نیازمند تأمین استانداردهایی است که در یک نگاه می‌توان آن را استانداردهای کیفیت زندگی نامید (فرجی ملائی و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱). منظور از کیفیت زندگی شهری توجه به شاخص‌های اجتماعی، محیطی، فرهنگی و روانی در دو وجه کمی و ذهنی (کیفی) در روند برنامه‌ریزی کیفیت زندگی شهری است (مؤذن و علیزاده اقدم، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۷). جوهر اصلی کیفیت زندگی شهری، تأمین و ارضای نیازهای مادی و معنوی انسان به‌طور توأمان است (کوکبی، ۱۳۸۶، ص. ۷۷). دودسته شاخص در سنجش کیفیت زندگی شهری بیشتر مورد توافق صاحب‌نظران قرار گرفته‌اند. دسته اول شاخص‌های عینی می‌باشند که اشاره به جنبه‌های عینی و قابل لمس

۲. رویکرد مخاطب محور: این رویکرد بر پایه سطوح متفاوت ادراک محیطی مخاطبان قرار دارد. از مخاطبان در خصوص عواملی که بر روابط متقابلشان اثر می‌گذارد، سؤال می‌شود و متغیرهای کیفیت محیط استخراج می‌گردد. به‌عبارت‌دیگر در این رویکرد معیار کیفیت بر پایه درک مخاطبان عام از چگونگی فهم و انتظارشان از حوزه تعامل اجتماعی متقابل مبتنی است. در اینجا هدف، گروه خاصی نیست بلکه درک کلیت جامعه مهم است (وان پل، ۱۹۹۷، ص. ۱۴).

۳. رویکرد کارشناس محور: در این دیدگاه نظرات کارشناسان مبنای تمامی بررسی‌ها و تصمیمات مربوطه قرار می‌گیرد (کارپ و زاوسکی، ۱۹۷۶، ص. ۲۴۳).

کیفیت زندگی شهری معمولاً یا با استفاده از شاخص‌های ذهنی از دیدگاه ساکنان و ارزیابی میزان رضایت آن‌ها از زندگی شهری و یا بر اساس شاخص‌های کیفی و با استفاده از اطلاعات ثانویه و وزن دهی به شاخص‌های کیفی محیط شهری اندازه‌گیری می‌شود (زبردست و بنی عامریان، ۱۳۸۸، ص ۵). در مطالعات کیفیت زندگی شهری دو رویکرد ذهنی و رویکرد عینی وجود دارد (رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۹۴ به نقل از لی، ۲۰۰۸). در رویکرد اول با استفاده از شاخص‌های کیفی، کیفیت زندگی شهری موردسنجش قرار می‌گیرد در این رویکرد از داده‌های ثانویه برای تدوین شاخص‌ها

6. Van poll

7. Carp and zawadski

8. Lee

زندگی شهری دارند. دسته دوم شاخص‌های ذهنی می‌باشند که سعی دارند میزان رضایت‌مندی و رفاه شهروندان را از جنبه‌های مختلف شهری کمی و قابل‌اندازه‌گیری کنند (لطفی، ۱۳۸۸، ص. ۷۵). در جدول شماره ۱، شاخص‌های کیفیت زندگی شهری در ساختار چهارگانه آن به تفصیل آورده شده است.

۱. ۲. ۳. تبیین مفهوم مسجد

مسجد به طور قطع بنای مذهبی اصلی اسلام است که از بین کارکردهای متعدد آن، والاتر از همه، کارکرد عبادت جمعی آن است (هیلن براند، ۱۳۸۳، ص. ۳۱). مسجد به عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت نموده و به وسیله آن به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد نام‌برده شده است (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹، صص. ۲۲۱-۲۲۰)؛ و کانون تجلی هویت معنوی مسلمانان و مرجع، پناه و تکیه‌گاه آنان، از صدر اسلام تاکنون مهم‌ترین عنصر شهری و معماری و مرکز تبلور عالی‌ترین اشکال خلاقیت، ذوق و سلیقه‌ی معماران مسلمان بوده است (شکاری، ۱۳۸۴). از مهم‌ترین عناصر شهرهای اسلامی، بنای مسجد است که هویت شهر اسلامی را تشکیل می‌دهد (عطایی همدانی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۸). در میان عناصر کالبدی شهر در دوران اسلامی، مسجد از دیدگاه پژوهشگران نخستین و مهم‌ترین شناسه شهر اسلامی به شمار می‌رفت.

۱. ۲. ۴. انواع مساجد شهری بر اساس کارکرد

و مکان‌یابی آنها

از لحاظ عملکردی می‌توان سه نوع مسجد را در شهر تبیین کرد (عطایی همدانی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۸):

الف) مسجد جامع: این نوع مسجد برای برگزاری نماز جمعه بوده و در حکومت اسلامی به دلیل ایراد خطبه در ابتدا و پس از نماز جمعه نقش سیاسی پررنگ‌تری نسبت به مساجد محلی ایفا می‌کند. مکان‌یابی این مساجد نسبت به دو مورد بعد بسیار خالص‌تر و حائز اهمیت است. این مساجد باید نسبت به بازار و محلات مسکونی دارای ارتباط باشد.

ب) مساجد محله: این مساجد در دسترس تریم مساجد در جامعه اسلامی بوده و در هر محدوده و ساختار شهری قابل قرارگیری است.

ج) مساجد بازار: چنین مساجدی در کنار محل کسب‌وکار مردان، در بازار یا دیگر مکان‌های تجاری قرار دارد و کسبه هنگام نماز به آنجا مراجعه می‌کنند.

۱. ۲. ۵. نقش مسجد در شکل‌گیری محلات و

ارتقاء کیفیت زندگی آن

مسجد سرچشمه‌ی تمدن اسلامی است، اگر به هریک از شهرهای اسلامی بنگریم، مسجد و مجموعه‌های آن را اساس شهرسازی می‌یابیم؛ به عبارت دیگر، در بافت شهر اسلامی، مسجد محور است. در شهرهای اسلامی، بنای مسجد در شکل‌دهی به شهر و نظام دهی به محلات آن نقش محوری داشته است (باقری، ۱۳۸۷، ص. ۴). در طول تاریخ اسلام، مساجد در زندگی جمعی مسلمانان نقش مهمی داشته‌اند. شاید بتوان گفت در مقاطعی از تاریخ اسلام، مساجد منحصر به فردترین عناصر بروز زندگی جمعی بوده و نوعی برقرارکننده ارتباط میان زندگی جمعی و مادی انسان و زندگی عبادی و فردی او بوده‌اند. در ایران نیز مساجد از دیرباز نقش مهمی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و

به محیط، تقویت نشاط و سرزندگی در محیط، ارتقاء دسترس به فضای شهری، ارتقاء حس مکان در محیط شهری، کمک به پایداری محیط و غیره نقش داشته‌اند (تقوایی و معروفی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱).

۲. روش‌شناسی پژوهش

۲.۱. روش پژوهش

تحقیق حاضر از لحاظ ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی و از منظر هدف، از نوع کاربردی است. برای گردآوری داده‌ها از روش مطالعات کتابخانه‌ای در زمینه جمع‌آوری مبانی نظری، اسناد و رویکردها استفاده شده است و مطالعات میدانی نیز از طریق توزیع پرسشنامه و مصاحبه با نمونه‌های آماری بوده است. معیارها و زیرمعیارها اقتباسی از یافته‌های تحقیق، مبانی نظری و ادبیات آن است که در ساختارهای چهارگانه اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، بهداشت محیط تقسیم‌بندی شده است. قابل ذکر است جهت تعیین شاخص‌های کیفیت زندگی متأثر از مسجد از نظر متخصصین برنامه‌ریزی شهری و مسئولان شهری بهره گرفته شده است. پرسشنامه نیز بر اساس شاخص‌های فوق طراحی گردیده و برای امتیازدهی به شاخص‌ها از روش وزن بندی طیفی لیکرت (بی تأثیر: ۰، کم: ۱، متوسط: ۲، زیاد: ۳، خیلی زیاد: ۴) استفاده شده است. جامعه آماری تحقیق حاضر شامل تمام ساکنین محله مسجد حسینیه است که نزدیک به ۳۰۰۰ نفر جمعیت است؛ در ادامه با استفاده از فرمول کوکران و جدول مورگان و با مقدار خطای ۰/۰۵ و سطح اطمینان ۹۵٪، ۳۴۱ نفر به عنوان نمونه آماری انتخاب شدند؛ همچنین، میانگین پایایی

کالبدی ایفاء نموده‌اند. آن‌ها از یک‌سو محل برگزاری مراسم عبادی بوده‌اند و از سوی دیگر مکانی که زندگی اجتماعی ساکنان محلات را ساماندهی می‌کرده و به حل و فصل امور مردم می‌پرداخته‌اند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹، ص. ۲۲۱). در شهرهای اسلامی، محلات مسکونی، بازار و سایر مراکز اقتصادی و اجتماعی با پیروی از نظم خاصی حول محور مساجد قرار گرفته‌اند. در واقع مسجد همچون چشمه‌ای باصفا جویبارهای معنوی خود را به سوی محلات و اماکن جاری ساخته و نوعی فرهنگ پویای دینی را تبلیغ می‌نماید (بمات، ۱۳۶۹، ص. ۱۱). در شهرها و محلات ایران، مساجد چنان در چشم‌اندازهای فرهنگی مؤثر واقع می‌شوند که در غالب آن‌ها تنها ساختمان مرتفع شهری این اماکن هستند؛ همچنین در بافت شهری و محله‌ای، نقش مسجد آن قدر تعیین‌کننده و حساس است که گاهی مسیر اصلی خیابان را از ادامه و تعویض بازمی‌دارد، به پاره‌ای از مشاغل اجازه فعالیت نمی‌دهد و در عین حال برخی حرفه‌ها را به شدت جذب می‌کند (شکوئی، ۱۳۵۴، ص. ۴۰۵). همبستگی مذهبی و پیوندهایی که در مسجد محله استحکام و استمرار می‌یابد مرزبندی‌های اقتصادی و طبقاتی را به تحلیل برده و گروه‌های غنی در کنار اقشار کم‌درآمد، در نهایت صلح و صفا زندگی می‌کنند. فضاهای مسکونی نیز در قرار گرفتن کنار یکدیگر این انسجام و معیارهای ارزشی را رعایت می‌نمایند (بمات، ۱۳۶۹، ص. ۱۰۴). بر اساس شواهد تاریخی و مطالعات انجام شده می‌توان گفت که مساجد در ارتقاء کیفیت محیط کالبدی شهرها همچون هویت بخشی

نرمال نزدیک است به عنوان آمار آزمون استفاده می‌کنیم. این توزیع برای نمونه‌هایی با حجم کمتر از ۳۰ کاربرد دارد. و مقدار آماره آزمون به صورت زیر محاسبه می‌شود (بایزیدی و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۷۴):

$$t = \frac{\bar{X} - \mu}{s/\sqrt{n}}$$

$\bar{X}$ = میانگین نمونه آماری، μ = میانگین جامعه آماری، S = انحراف معیار نمونه، n = تعداد نمونه آماری

آزمون T تک نمونه‌ای جهت بررسی فرضیه‌های پژوهشی که عمدتاً با توزیع پرسشنامه با وزن دهی طیفی لیکرت مورد آزمون قرار می‌گیرند استفاده می‌شود. مهم‌ترین بخش در خروجی آزمون t ، مقدار P-value (سطح معنی‌داری) و df (درجه آزادی) است. به‌طور کلی سطح معنی‌داری کمتر از ۰/۰۵ فرض می‌شود اما در بعضی از مواقع، مقدار ۰/۰۱ به عنوان معیار قراردادی رد فرضیه صفر (H_0) در نظر گرفته می‌شود. هنگامی که P-value یک آماری کمتر از سطح معنی‌دار (۰/۰۵) باشد گفته می‌شود که مقدار آماری معنی‌دار است (همان منبع، ۷۲)؛ و فرض صفر (H_0) رد می‌شود، اگر P-value بزرگ‌تر از سطح معنی‌دار (۰/۰۵) باشد H_0 (فرضیه صفر) تأیید می‌شود و سایر آمارها قابلیت تحلیل و تعمیم ندارند؛ علاوه بر این، توزیع کمیت t تابع تعداد آزمودنی‌ها است که در درجه آزادی (df) تأثیر دارد؛ بنابراین هرچه درجه آزادی بیشتر باشد مشکل توزیع به منحنی توزیع طبیعی نزدیک‌تر است (حافظ نیا، ۱۳۸۹، ص. ۲۸۹). با استفاده از این آزمون و داده‌های

پرسشنامه در ساختارهای چهارگانه با فرمول آلفای کرون باخ ۰/۸۷۱ در محیط Spss برآورد شد در جدول شماره ۱ آلفای کرون باخ به تفکیک آورده شده است. پس پایایی پرسشنامه به دلیل ضریب آلفای کرون باخ با بیش از ۰/۷ مطلوب ارزیابی می‌شود.

جدول ۱. پایایی پرسشنامه ساختارهای چهارگانه کیفیت زندگی بر اساس آلفای کرون باخ

ساختارها	آلفای کرون باخ (پایایی)
	Cronbach's Alpha
اجتماعی	۰/۹۶۲
اقتصادی	۰/۷۶۴
کالبدی - فضایی	۰/۹۴۷
بهداشت محیط	۰/۸۲۹

مأخذ: (یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۶)

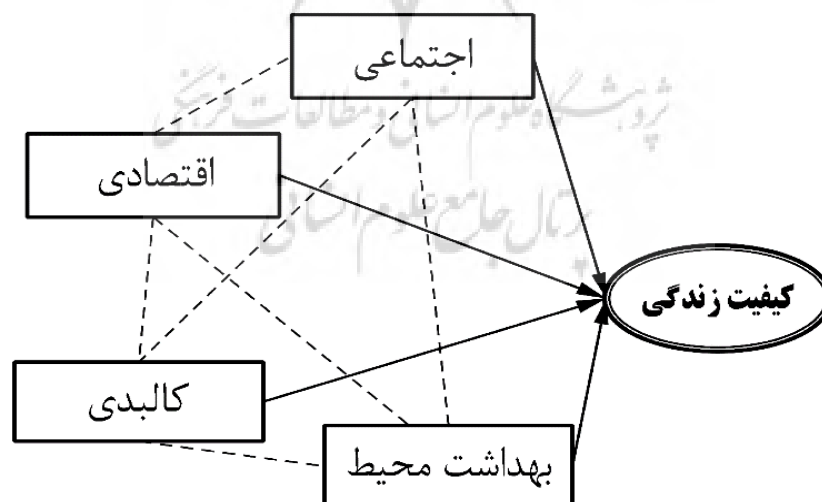
برای تحلیل داده‌ها نیز از فن‌های آماری توصیفی، آزمون T و روش تحلیل مسیر استفاده شد. در این زمینه، ابتدا به وسیله جداول آماری توصیفی، وضعیت ساختارهای چهارگانه اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، بهداشت محیط کیفیت زندگی مورد بررسی قرار گرفت. سپس برای تحلیل میزان تأثیر مسجد حسینی اعظم بر شاخص‌های مطروحه کیفیت زندگی ساکنین محله حسینی شهر زنجان، از آزمون T، استفاده شد. «آزمون تک نمونه‌ای T، نوعی آزمون پارامتریک است و برای تعمیم نتایج حاصل از آراء نمونه آماری به جامعه آماری استفاده می‌شود. آزمون یک نمونه‌ای زمانی کاربرد دارد که انحراف معیار جامعه معلوم نباشد و بجای آن انحراف معیار نمونه را قرار می‌دهیم. در این گونه موارد از یک توزیع دیگر که به

نرم افزار Lisrel واریانس شاخص ها به عنوان اثر مستقیم برآورد می شود. در مرحله بعد، اثر غیرمستقیم از طریق حاصل ضرب ضرایب هر مسیر به دست می آید و نشان دهنده تأثیر یک متغیر مستقل (X) بر متغیر وابسته (Y) از طریق یک متغیر واسطه (Z) است. هر چه ضریب اثر غیرمستقیم بیشتر باشد نشان دهنده کاذب بودن اثر مستقیم و تأثیر بیشتر متغیر واسطه ای است؛ علاوه بر این، اثر کل نیز از مجموع اثر مستقیم و غیرمستقیم به دست می آید که درونزا و برونزا بودن متغیرها را آشکار می کند. متغیر برونزا، متغیری است که تحت تأثیر هیچ یک از شاخص ها و متغیرهای دیگر قرار نگرفته باشد. متغیر درونزا نیز متغیری است که تحت تأثیر یک یا چند متغیر دیگر قرار گرفته باشد (آذر، ۱۳۸۱، ص. ۶۸). در ذیل مدل نظری ساختارهای مؤثر بر ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینیة زنجان برای تحلیل مسیر نشان داده شده است.

استخراج شده از پرسشنامه، میزان تأثیر مسجد حسینیة اعظم در بهبود شاخص های کیفیت زندگی محله حسینیة تجزیه و تحلیل گردید. در این تحلیل، کارکرد مسجد حسینیة اعظم به عنوان متغیر مستقل و ساختارهای کیفیت زندگی به عنوان متغیر وابسته معرفی شدند.

در ادامه برای ارزیابی میزان تأثیر هر یک از ساختارها در بهبود کیفیت زندگی محله از روش تحلیل مسیر استفاده شده است. این روش نوعی تحلیل رگرسیونی است که برای درک علیت و نمایش الگوی روابط علی در میان مجموعه ای از متغیرهای مرتبط باهم کاربرد دارند (حافظ نیا، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۳). در این روش، ساختارهای اقتصادی، اجتماعی، کالبدی-فضایی، بهداشت محیط به عنوان متغیر مستقل و کیفیت زندگی محله حسینیة به عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته می شوند؛ سپس، با کمک

شکل ۱: مدل نظری ساختارهای مؤثر بر ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینیة زنجان مأخذ: (یافته های تحقیق، ۱۳۹۶)

۲.۲. متغیرها و شاخص‌های پژوهش

کیفیت زندگی از مساجد حاصل گردیده است که شاخص‌های آن به شرح جدول ذیل می باشد.

در یک بررسی و جمع‌بندی از مباحث مطرح شده در این تحقیق، مدل تجربی سنجش میزان تأثیرپذیری

جدول ۲. شاخص‌های کیفیت زندگی محله متأثر از مسجد حسینه اعظم

ساختمان اقتصادی ^۱	ساختمان اجتماعی	ساختمان کالبدی- فضایی	ساختمان بهداشت محیط
○ کاهش هزینه‌های بهداشتی و سلامت	○ بالا رفتن امید به زندگی	○ بهتر شدن کیفیت دسترسی (نفوذپذیری)	○ بهبود وضعیت بهداشتی محله
○ کاهش هزینه درمانی	○ بالا رفتن امید به آینده	○ بهتر شدن کیفیت خیابان‌ها	○ بهبود نظافت معابر و گذرها
○ بالا بردن متوسط قدرت خرید	○ بالا رفتن آرامش و سکون در محله	○ بهتر شدن کیفیت پیاده‌روها	○ بهتر شدن جمع‌آوری زباله‌ها و پسماندها
○ تقویت اقتصاد محله از طریق گردشگر مذهبی مسجد	○ بالا رفتن آرامش و رضایت درونی در افراد	○ بهبود فضای پیاده و پیاده‌روی	○ بهبود فضای سبز محله
○ افزایش وام صندوق قرض‌الحسنه مسجد	○ افزایش اعتماد به اهالی و همسایگان	○ بهتر شدن حمل‌ونقل بخش عمومی	○ کاهش سروصداها
○ افزایش فرصت‌های شغلی	○ ایجاد روابط با همسایگان و خویشاوندان	○ بهتر شدن جریان ترافیک	○ بهبود روشنایی محله
○ افزایش امنیت شغلی	○ افزایش مشارکت محله	○ تقویت پارکینگ عمومی محله	○ نورپردازی پیرامون مسجد
○ بالا رفتن درآمد خانوار	○ افزایش همبستگی اجتماعی	○ بهبود سازگاری کاربری‌ها	
	○ افزایش تکریم و احترام ساکنین	○ بالا رفتن سازگاری بصری (تناسب بصری محیط با عملکرد و معنای آن)	
	○ بهتر شدن خدمات آموزشی	○ افزایش تنوع و اختلاط کاربری‌ها	
	○ بهتر شدن خدمات سلامتی	○ بهتر شدن خوانایی محیط	
	○ بهتر شدن احساس امنیت	○ افزایش دلپذیری و جذابیت محله	
	○ کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی	○ افزایش زیبایی (سیما و منظر محله) به‌واسطه مسجد	
	○ تقویت هویت محله		
	○ تقویت معنی و حس تعلق		
	○ تقویت نشاط و سرزندگی		
	○ بالا رفتن مدت اقامت شهری		
	○ بالا رفتن مشارکت مردم در طرح‌های شهری		
	○ تقویت مردم‌سالاری		
	○ اجرای بهتر مقررات و قوانین در سطح محله		
	○ بهتر شدن عملکرد شورای محله		

۱. قابل ذکر است در خصوص اقدامات حسینه اعظم از جمله ایجاد درمانگاه تخصصی عام‌المنفعه شبانه‌روزی، صندوق وام قرض‌الحسنه، کتابخانه، فعالیت باغداری و دامداری صنعتی و جذب گردشگر انجام گرفته است به همین خاطر این شاخص‌های اقتصادی محله جهت بررسی انتخاب گردیده‌اند.

۲.۳. قلمرو جغرافیایی پژوهش

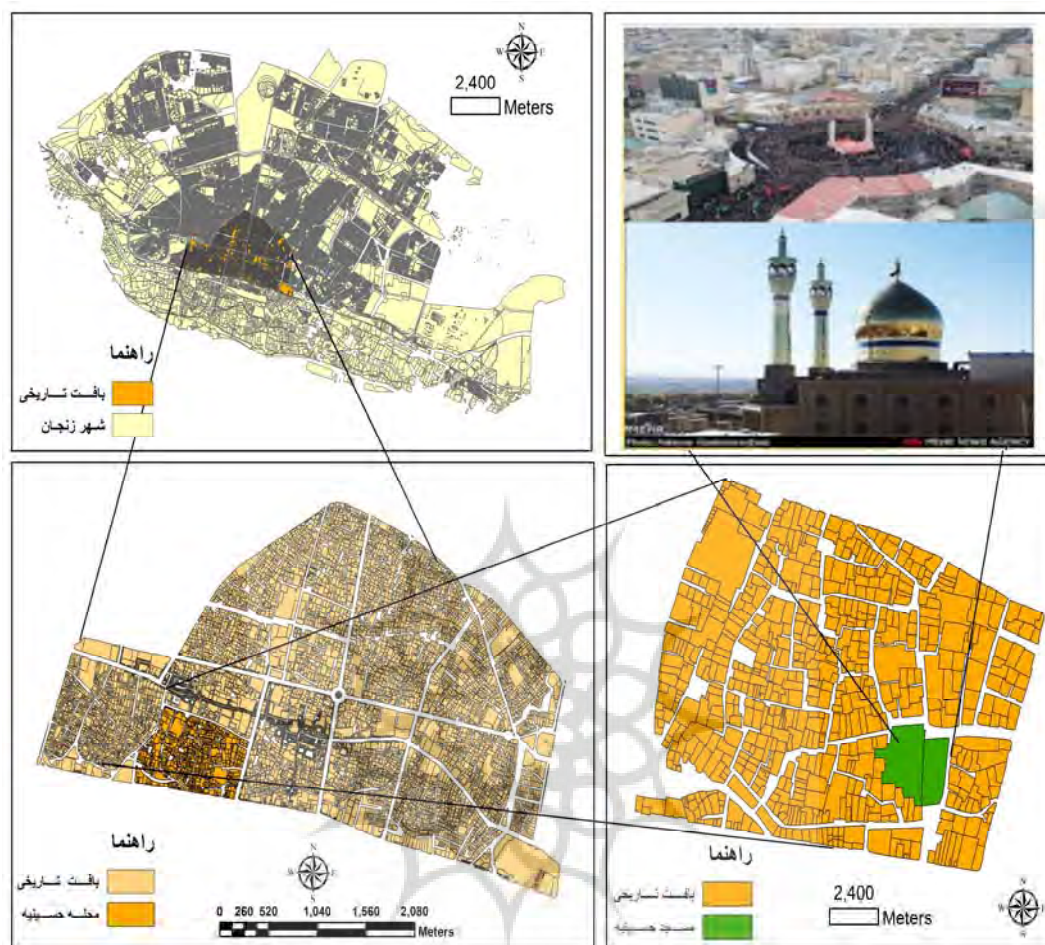
مسجد حسینیہ اعظم از نظر جغرافیایی در جنوب منطقه ۳ شهر زنجان، مابین مدارهای ۳۶ و ۳۷ درجه شمالی و نصف‌النهارهای ۴۸ و ۴۹/۵ درجه شرقی واقع شده است. این مسجد به‌عنوان دومین قربانگاه جهان اسلام بعد از منا و مرکز پایتخت شور و شعور حسینی در ایران شناخته شده است.

ثبت دسته عزاداری هشتم محرم برابر با شب تاسوعای حسینی به‌عنوان دهمین میراث معنوی ایران، به دلیل منحصر به فرد بودن این برنامه و آستان مقدس و صِدالبتّه توجهات خاصه حضرت سید الشهداء (ع) به این مکان مذهبی است که شهرت و آوازه آن را به برکت معنویت خاص این مسجد و اعتقاد قلبی ارادتمندان حضرت امام حسین (ع) جهانی کرده است (haz.ir, ۱۳۹۵).

حسینیہ اعظم زنجان از اماکن مذهبی شیعیان است که در جنوب شهر زنجان واقع گشته است. قدمت این مکان به حدود یک قرن پیش می‌رسد این حسینیہ توسط دو فرد بنام‌های حاج میرزا محمد تقی و حاج میرزا بابایی وقف گردید (https://fa.wikipedia.org, 1017).

قابل ذکر است مهم‌ترین عاملی که حسینیہ اعظم را قبله‌گاه و مکانی برای حضور مردم در آیین‌های مذهبی آن در مقایسه با مساجد دیگر شهر زنجان تبدیل کرده است، برآورده شدن نیازهای مردم و شفاعت یافتن جمع کثیری از بیماران صعب‌العلاج متمسک یافته به آن است که اوج مراسم‌های آن در عزاداری روز هشتم ماه محرم تجلی می‌یابد از ویژگی‌های مهم این مراسم می‌توان به تاریخی بودن

مراسم، حضور یکدست و یکپارچه همه اقشار مذهبی این شهر، سادگی و بی‌پیرایگی، اهدای نذورات نقدی و غیر نقدی، دومین قربانگاه جهان اسلام، نظم شگفت‌آور و مطلوب، وجود جایگاه اعتقادی و مذهبی این آیین در اذهان عمومی یادکرد. در خصوص پراکنش فضایی مساجد در بافت‌های تاریخی شهر زنجان در مقایسه با پهنه‌ها میانی و پیرامونی و کوی‌های جدید مسکونی از یک توزیع جغرافیایی متوازنی برخوردار است و از لحاظ دسترسی ساکنین به مسجد و سرانه و تراکم جمعیتی نسبت به مساجد از استانداردهای مطلوبی در شهرسازی تبعیت می‌نماید. (شکل ۲)

شکل ۲. موقعیت جغرافیایی مسجد حسینیه اعظم در شهر زنجان

۳. یافته‌های پژوهش

۱.۳. عملکرد مسجد حسینیه اعظم زنجان و تاثیر

آن بر کیفیت زندگی ساکنان محله حسینیه

در شرایط کنونی مسجد حسینیه اعظم زنجان دارای نقش و عملکردهای همچون: (۱) عملکرد درمانی (وجود درمانگاه تخصصی عام‌المنفعه شبانه‌روزی مسجد)، (۲) اقتصادی - مالی (فعالیت فعال صندوق وام قرض الحسنه مسجد، فعالیت موسسه کشت و صنعت مصباح تحت مالکیت و زیر نظر

مسجد در زمینه کشاورزی، باغداری و دامداری و جذاب گردشگر مذهبی و استفاده از عایدات و نذورات مسجد)، (۳) اجتماعی، آموزشی و ترویجی (برگزاری کلاس‌های آموزش‌های قرآنی، مداحی، کلاس‌های تقویتی آموزشی، عقاید، اخلاق و رفتار، احکام، حفظ قرآن کریم و برگزاری کلاس‌های تفریحی، ورزشی، اردوها و...)، (۴) فرهنگی (فعالیت کتابخانه عمومی خیریه سیدالشهدا (ع) و کتابخانه تخصصی امام حسین شناسی)، (۵) فعالیت مذهبی (برگزاری مراسم‌های اقامه نماز، عزاداری، دسته‌های

ساختار اجتماعی با میانگین ۳/۹۵۱ در رتبه دوم و «افزایش جذابیت و دلپذیری محله» در ساختار کالبدی - فضایی با میانگین ۳/۹۱۳ در رتبه سوم قرار می‌گیرند. کمترین تأثیر را نیز در بین مؤلفه‌ها بر مؤلفه «بهبود شدن عملکرد شورای محله» در ساختار اجتماعی با میانگین ۲/۰۵۱ داشته است؛ علاوه بر این، مؤلفه‌های «بالا بردن متوسط قدرت خرید» و «تقویت اقتصاد محله از طریق گردشگر مذهبی» در ساختار اقتصادی نیز تأثیر قابل توجهی از عملکرد مسجد حسینه اعظم نداشته‌اند (جدول شماره ۳).

بدین ترتیب، مسجد حسینه اعظم بیشتر بر شاخص‌های اجتماعی محله تأثیر گذاشته و در نگرش مردم نسبت به کیفیت زندگی در محله حسینه تغییراتی نسبی ایجاد کرده است. این در حالی است که میزان تأثیر آن بر شاخص اقتصادی پایین بوده است. بررسی داده‌های توصیفی نشان داد که مسجد حسینه اعظم با کارکردهای مذهبی-فرهنگی، بیشتر بر ساختار اجتماعی ساکنین محله تأثیر داشته است. این در حالی است که برخی شاخص‌های اقتصادی، کالبدی و بهداشت محیط، به واسطه ضعف مدیریت شهری و نبود زیرساخت‌های مناسب، نتوانسته است به واسطه نقش کلیدی حسینه اعظم، در رشد و تعالی محله تأثیرگذار باشد. در این زمینه می‌توان به شاخص‌های بهبود روشنایی محله، افزایش فضای پیاده‌روها، رشد درآمد خانوار، هزینه‌های زندگی و قدرت خرید مردم اشاره نمود (جدول ۳). مجموعه این ضعف‌ها بیشتر ناشی از ضعف عملکرد مدیران شهری و عدم نظارت کافی شورای محله است و

عزاداری و غیره) می‌باشد که به ساکنان خود خدمات می‌دهد. با عنایت به عملکردهای مطروحه، شاخص‌های کیفیت زندگی محله که متأثر از نقش مسجد حسینه اعظم بوده در جداول شماره ۲ و ۳ تنظیم شده است؛ بدین ترتیب کیفیت زندگی ساکنان محله حسینه به شکل مستقیم و غیرمستقیم از مسجد حسینه اعظم متأثر است که در ادامه به تبیین تأثیرات کارکردهای مسجد بر زندگی مردم محله پرداخته می‌شود. یافته‌های توصیفی تحقیق بیانگر آن است که میزان تأثیر کارکرد حسینه اعظم بر ارتقاء شاخص‌های اجتماعی بر اساس میانگین ۳/۴۴ است که در مقایسه با سایر شاخص‌های بیشترین تأثیر را از حسینه اعظم دارد. از لحاظ طیف‌بندی وزنی تأثیر حسینه اعظم بر ارتقاء شاخص‌های اجتماعی کیفیت زندگی محله حسینه در رده متوسط قرار دارد؛ و شاخص‌های کالبدی - فضایی، و بهداشت محیط به ترتیب با میانگین ۳/۱۴۹، و ۳/۱۴۴ در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند که از منظر طیف‌بندی وزنی تأثیر حسینه اعظم بر ارتقاء شاخص‌های مطروحه کیفیت زندگی محله حسینه تقریباً نزدیک به طیف متوسط قرار دارند. اما شاخص اقتصادی کیفیت زندگی محله با میانگین ۲/۶۷۷ کمترین تأثیرپذیری از حسینه اعظم داشته است که بر اساس طیف‌بندی وزنی در ردیف خیلی کم قرار گرفته است. همچنین در بین مؤلفه‌های ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، کالبدی - فضایی و بهداشت محیط بیشترین تأثیر کارکرد مسجد حسینه اعظم به ترتیب در سه مؤلفه «افزایش زیبایی (سیما و منظر محله)» در ساختار کالبدی - فضایی با میانگین ۳/۹۵۲ در رتبه اول، «افزایش احساس امنیت» در

امتیاز این شاخص با کمترین مقدار در پرسشنامه با میانگین ۲/۰۵۱ ارزیابی شده است.

جدول ۳. رتبه بندی شاخص های ساختار چهارگانه کیفیت زندگی محله حسینه متأثر از کارکرد مسجد حسینه

اعظم زنجان

رتبه	میانگین	انحراف معیار	رتبه	کاهش هزینه درمانی	شاخص های کلیدی - فضای
۵	۰/۷۴۴	۲/۳۷۵			
۶	۰/۴۶۳	۲/۲۵۰	۱	بالا رفتن درآمد خانوار	افزایش زیبایی (سیما و منظر محله) به واسطه مسجد
۷	۰/۴۳۳	۲/۱۵۵	۲	بالا بردن متوسط قدرت خرید	افزایش جذابیت و دلپذیری محله
۸	۰/۲۵۴	۲/۱۲۴	۳	تقویت اقتصاد محله از طریق گردشگر مذهبی مسجد	بهبود حمل و نقل عمومی
	۰/۷۱۵	۲/۳۷۷	۴	میانگین	بهبود شدن کیفیت پیاده‌روها
رتبه	انحراف معیار	میانگین	۵	شاخص های اجتماعی	تقویت پارکینگ عمومی
۱	۰/۷۵۶	۳/۹۵۱	۶	افزایش احساس امنیت	بالا رفتن سازگاری بصری
۲	۱/۰۳۵	۳/۸۶۴	۷	بالا رفتن آرامش در محله	بهبود شدن جریان ترافیک
۳	۱/۱۲۶	۳/۷۲۳	۸	بهبود خدمات سلامتی	بهبود شدن کیفیت دسترسی
۴	۱/۸۰۸	۳/۷۱۲	۹	تقویت هویت محله	بهبود شدن کیفیت خیابان‌ها
۵	۱/۵۱۲	۳/۶۸۲	۱۰	افزایش اعتماد به اهالی و همسایگان	افزایش فضای پیاده‌روها
۶	۱/۰۶۹	۳/۶۷۴	۱۱	روابط با همسایگان و خویشاوندان	افزایش تنوع و اختلاط کاربری‌ها
۷	۱/۰۶۹	۳/۶۳۰	۱۲	افزایش تکریم و احترام ساکنین	بهبود سازگاری کاربری‌ها
۸	۱/۲۴۶	۳/۶۱۲	۱۳	بالا رفتن امید به آینده	بهبود شدن خوانایی محیط
۹	۰/۹۹۱	۳/۶۷۵		بهبود شدن خدمات آموزشی	میانگین
۱۰	۱/۲۸۲	۳/۵۵۰	رتبه	بالا رفتن امید به زندگی	شاخص های بهداشت محیط
۱۱	۱/۰۳۵	۳/۵۲۶	۱	ارتقاء آرامش و رضایت درونی	بهبود شدن جمع‌آوری زباله‌ها و پسماندها
۱۲	۱/۱۶۵	۳/۵۱۲	۲	افزایش همبستگی اجتماعی	بهبود فضای سبز محله
۱۳	۱/۳۸۹	۳/۴۶۲	۳	کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی	بهبود وضعیت بهداشتی محله
۱۴	۱/۴۸۸	۳/۴۵۱	۴	بالا رفتن مدت اقامت	بهبود نظافت معابر و گذرها
۱۵	۱/۳۰۲	۳/۳۲۵	۵	تقویت معنی و حس تعلق	کاهش سروصداها حاصل از مسجد
۱۶	۰/۹۱۶	۳/۲۷۵	۶	تقویت نشاط و سرزندگی	بهبود روشنایی محله حاصل از نورپردازی پیرامون مسجد
۱۷	۱/۰۳۵	۳/۱۵۰		بهبود بهداشت عمومی	میانگین

ادامه جدول ۳

شاخص‌های اقتصادی	میانگین	انحراف معیار	رتبه	تقویت مردم‌سالاری	۳/۱۲۵	۱/۱۲۶	۱۸
کاهش هزینه بهداشتی و سلامت	۳/۱۲۵	۰/۹۹۱	۱	افزایش مشارکت‌ها	۳/۰۲۱	۱/۱۶۵	۱۹
افزایش امنیت شغلی	۳/۲۲۶	۰/۹۲۵	۲	بالا رفتن مشارکت در طرح‌ها	۲/۸۷۵	۰/۶۴۱	۲۰
افزایش فرصت‌های شغلی	۳/۰۸۳	۰/۹۱۵	۳	بهبتر شدن عملکرد شورای محله	۰/۵۱۲	۰/۵۳۵	۲۱
افزایش وام صندوق قرض‌الحسنه مسجد	۲/۸۷۵	۰/۹۹۱	۴	میانگین	۳/۴۴۵	۱/۱۸۶	

مأخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۶)

۲.۳. نحوه تأثیرگذاری شاخص‌ها بر کیفیت

زندگی محله به‌واسطه حضور مسجد حسینیه اعظم

با توجه به مطالب فوق، به‌منظور بررسی نحوه تأثیرگذاری شاخص‌ها بر کیفیت زندگی محله به‌واسطه حضور مسجد حسینیه اعظم به عنوان یک موجودیت و واقعیت اسلامی از آزمون تک نمونه‌ای T استفاده شده است. با عنایت به نتایج آزمون T، مشخص شد که کارکرد مسجد حسینیه اعظم در ارتقاء شاخص‌های کیفیت زندگی محله حسینیه زنجان با آماره ۶/۰۵ تأثیر زیادی دارد، و یک رابطه معنی‌داری بین حسینیه اعظم و ارتقاء شاخص‌های کیفیت زندگی محله وجود دارد؛ این امر حاکی از آن است که به‌واسطه گسترش عملکرد فرهنگی-مذهبی مسجد حسینیه اعظم در سطح منطقه‌ای و ملی، ساکنین محله نیز، به‌واسطه افزایش توجه مردم و مدیران شهری و کشوری در برنامه‌ریزی‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی، و رشد جریان‌های فضایی محله با محیط پیرامون در سطح محلی و منطقه‌ای، کیفیت زندگی‌شان تغییر کرده است. و با

توجه به مثبت بودن آماره t، می‌توان گفت که این تغییر مفید بوده است. در این رابطه، در بین شاخص‌های کیفیت زندگی، شاخص اجتماعی با آماره ۱۸/۲۹ بیشترین تغییر مثبت و شاخص اقتصادی با آماره ۴/۶۷- کمترین تغییر را داشته‌اند. با توجه به اینکه، مسجد حسینیه اعظم، بیشتر کارکرد فرهنگی-مذهبی دارد، انتظار این نیز هست که ساختار اجتماعی بیشترین تغییر را شاهد باشد؛ علاوه بر این، بعد از شاخص اجتماعی، شاخص‌های کالبدی-فضایی، و بهداشت محیط به ترتیب با آماره‌های ۱۶/۲۴، و ۲/۲۴ در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند که از حسینیه اعظم در راستای بهبود نسبی شاخص‌های کیفیت زندگی محله فوق‌الذکر صورت گرفته است. مقدار آزمون t در اکثر ساختارها به‌جز ساختار اقتصادی نرمال بوده و بالاتر از صفر است و مقدار سطح معنی‌داری آزمون کمتر از ۰/۰۵۰ است که فرضیه صفر را رد می‌کند با توجه به سطح اطمینان ۹۵ درصد نتیجه آزمون را تأیید می‌کند.

جدول ۴. میزان تأثیر مسجد حسینه اعظم بر شاخص‌های ساختار چهارگانه کیفیت زندگی محله حسینه زنجان با

استفاده از آزمون T

ساختارها	میانگین	انحراف معیار	آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری	اختلاف از میانگین	سطح اطمینان ۹۵٪	
							پایین‌تر	بالا‌تر
اجتماعی	۳/۴۴۵	۰/۴۵۰	۱۸/۲۹	۳۴۰	۰/۰۰۰	۰/۴۴۵	۰/۳۹۷	۰/۴۹۳
اقتصادی	۲/۳۷۷	۱/۲۷۳	-۴/۶۷	۳۴۰	۰/۰۰۰	-۰/۳۲۲	-۰/۴۵۷	-۰/۱۸۶
کالبدی-فضایی	۳/۴۱۹	۰/۴۷۷	۱۶/۲۴	۳۴۰	۰/۰۰۰	۰/۴۱۹	۰/۳۶۹	۰/۴۷۰
بهداشت محیط	۳/۱۴۴	۱/۱۸۴	۲/۲۴	۳۴۰	۰/۰۲۶	۰/۱۴۳	۰/۰۱۷	۰/۲۶۹
کل (کیفیت زندگی)	۳/۱۷	۰/۵۲۰	۶/۰۵	۳۴۰	۰/۰۰۰	۰/۱۷۲	۰/۱۱۶	۰/۲۲۷

(منبع: نگارندگان، ۱۳۹۶)

۳.۳. میزان تأثیر ساختار چهارگانه در ارتقاء

کیفیت زندگی محله حسینه زنجان

کیفیت زندگی واقعی بوده است. در این بخش از تحلیل نیز، نتایج نشان می‌دهد که شاخص اجتماعی اثر مستقیم مطلوبی بر کیفیت زندگی محله حسینه دارد اما به واسطه تأثیر شاخص اقتصادی به‌طور غیرمستقیم، میزان تأثیر شاخص اجتماعی بر کیفیت زندگی افزایش یافته است و اثر کل به وضعیت خیلی مطلوب رسیده است. در مقابل شاخص بهداشت محیط، تأثیر خیلی مطلوب (۰/۵۷۷) بر کیفیت زندگی ساکنین محله داشته است؛ اما به واسطه تأثیرات منفی شاخص اجتماعی، اندکی اثر کل شاخص بهداشت محیط کاهش یافته است. این روند نشان می‌دهد که ریشه برخی مسائل بهداشتی در محله حسینه در رفتارهای اجتماعی ساکنین و زائران است؛ از جمله می‌توان به نحوه دفع زباله‌ها به‌ویژه در ایام محرم و همچنین ناهنجاری‌ها و آلودگی صوتی اشاره نمود. در زمینه شاخص کالبدی نیز، شاخص اجتماعی و اقتصادی، با اندکی تأثیر منجر به افزایش اثر کل این شاخص در کیفیت زندگی محله حسینه شده است. شاخص اقتصادی نیز، به واسطه بهبود شاخص‌های

در این بخش از تحقیق، میزان تأثیر ساختارهای فوق در ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینه زنجان را مورد تحلیل قرار گرفته است، طبق بررسی‌هایی که بر اساس مدل تحلیل مسیر در محیط نرم‌افزاری Lisrel صورت گرفت که مدل معادلات ساختاری شاخص‌های مؤثر بر ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینه زنجان مبتنی بر تحلیل مسیر حاصل گردیده است. طبق این مدل اگر مقدر اثر غیرمستقیم از اثر مستقیم بیشتر باشد، نشان‌دهنده کاذب بودن روابط بین متغیرها است. با توجه به آماره‌های جدول ۵، مقدار اثر غیرمستقیم در تمامی شاخص‌ها کمتر از اثر مستقیم است. مقدار اثر کل ساختارها به ترتیب برای ساختار اجتماعی ۰/۶۴۳، اقتصادی ۰/۲۷۷، کالبدی-فضایی ۰/۵۷۴ و بهداشت محیط ۰/۵۷۲ است با توجه به اینکه مقدار ضریب کل در تمامی ساختارها بیش از ۰/۳ است، از این رو شاخص‌ها درون‌زا بوده و تحت تأثیر یکدیگر قرار دارد و مقدار تأثیرشان بر

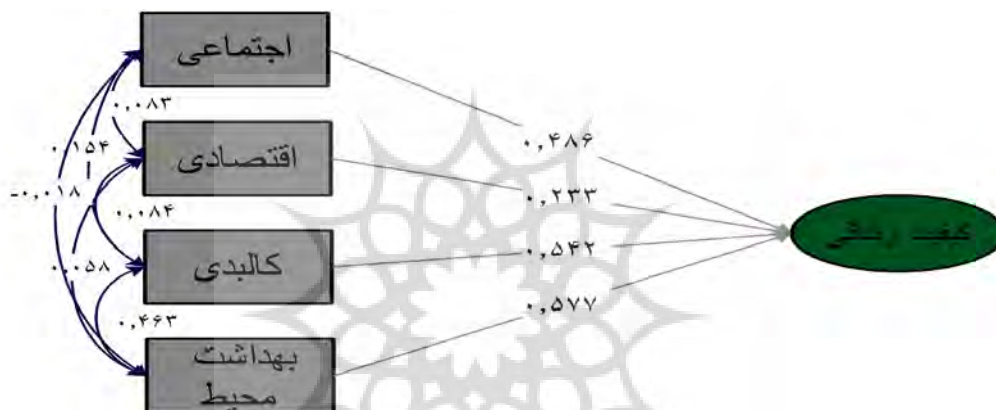

کالبدی (توزیع کاربری‌ها و کنترل ترافیک) اندکی بهتر شده است.

جدول ۵. اثر کل، اثر مستقیم و اثر غیرمستقیم ساختارهای مؤثر بر ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینیة زنجان

ساختارها	اثر مستقیم	اثر غیرمستقیم	اثر کل
اجتماعی	۰/۴۸۶	۰/۱۵۷	۰/۶۴۳
اقتصادی	۰/۲۳۳	۰/۰۴۴	۰/۲۷۷
کالبدی- فضایی	۰/۵۴۲	۰/۰۳۲	۰/۵۷۴
بهداشت محیط	۰/۵۷۷	-۰/۰۰۵	۰/۵۷۲

ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۶)

شکل ۳. مدل معادلات ساختاری شاخص‌های مؤثر بر ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینیة زنجان مبتنی بر تحلیل مسیر

ماخذ: (نگارندگان، ۱۳۹۶)

۴. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

است مسجد حسینیة اعظم به‌عنوان مرکز عمومی، مذهبی، فرهنگی، آموزشی و حتی درمانی یک نقش مرکزیت و محوریت ثقل محله‌ای فعال و سرزنده و پویا را ایفاء می‌کند در نتیجه فعالیت مسجد طی سال‌های متمادی در محله حسینیة، توسعه فضاها و فعالیت‌های شهری همچون افزایش مساحت خود مسجد حسینیة، درمانگاه تخصصی عام‌المنفعه، صندوق وام قرض‌الحسنه و کتابخانه اطراف مسجد شکل گرفته است؛ می‌توان اظهار کرد که این نقش از مقیاس محله به مقیاس کل سطح شهر زنجان در حال گسترش است. در واقع از مساجد در محلات می‌توان

در شهرهای ایرانی- اسلامی مسجد به سبب پیشینه طولانی و عامل اساسی در شکل‌گیری بسترهای ساختار اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و کالبدی همواره نقش حیاتی در ارتقاء کیفیت زندگی در سطح محلات بازی می‌کند. مساجد به‌عنوان یک اصل اساسی در ارتقاء کیفیت زندگی ساکنین محلات شهری جایگاه ویژه‌ای دارد و پتانسیل آن را دارد تا راه را برای ایجاد و رسیدن به یک جامعه اسلامی و پایدار شهری هموارتر نماید. راقم این سطور معتقد

با عنوان قلب تپنده و مدنیت ساز در سطح محلات شهر ایرانی - اسلامی یادکرد و آن را در راستای برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی بکار گرفت.

طبق تحلیل‌های که از نقش مسجد حسینه اعظم در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محله حسینه شهر زنجان انجام گرفت، یافته‌ها بیانگر آن است که شاخص‌های اجتماعی کیفیت زندگی محله حسینه زنجان با آماره تی ۴/۵۶۱ نسبت به سایر شاخص‌ها به شکل قابل توجهی از مسجد متأثر بوده است و یک رابطه معنی‌داری بین حسینه اعظم و ارتقاء شاخص‌های کیفیت زندگی محله وجود دارد؛ اما در زمینه شاخص‌های اقتصادی از عملکرد حسینه با آماره ۴/۶۷- تأثیر چندانی نپذیرفته‌اند. بدین ترتیب بعد از شاخص‌های اجتماعی، شاخص‌های کالبدی - فضایی، بهداشت محیط به ترتیب با آماره‌های ۱۸/۲۹ ، ۱۶/۲۴ ، و ۲/۲۴ در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند که از حسینه اعظم در راستای بهبود نسبی شاخص‌های کیفیت زندگی محله فوق‌الذکر متأثر بوده‌اند. آزمون تحلیل مسیر نیز گویای این است که شاخص‌های اجتماعی، کالبدی و بهداشت محیط با اثر کل به ۰/۶۴۳ ، ۰/۵۷۴ ، و ۰/۵۷۲ تأثیر قابل توجهی در کیفیت زندگی ساکنین دارد؛ و اما شاخص اقتصادی با اثر کل به ترتیب ۰/۲۷۷ نسبت به شاخص‌های صدرالذکر در ردیف آخر قرار دارند. بدین ترتیب می‌توان اظهار کرد در بین شاخص‌ها، شاخص اجتماعی، تأثیر خیلی مطلوب، شاخص کالبدی و بهداشت محیط تأثیر مطلوب و شاخص اقتصادی نیز تأثیر کمتر از حد انتظار بر کیفیت زندگی ساکنین محله حسینه داشته است؛ همچنین مقدار سطح

معنی‌داری در آن نیز ۰/۰۰۰ است و فرضیه صفر رد می‌شود. از این رو می‌توان گفت که ارتباط معنی‌دار و مثبتی بین بهبود شاخص‌های کالبدی - فضایی، بهداشت محیط، اجتماعی، اقتصادی با ارتقاء کیفیت زندگی محله حسینه زنجان وجود دارد.

قابل ذکر است محله حسینه اعظم در بافت تاریخی و فرسوده شهر زنجان قرار دارد. طبق مطالعات میدانی و تکمیل پرسشنامه از ساکنین محله، کارکرد مسجد در بهبود نسبی شاخص‌های کیفیت زندگی آن محله مؤثر بوده است و از سوی ساکنین، محله از کیفیت زندگی نسبتاً مطلوبی برخوردار است ولی در مقایسه با یک محله با شاخص‌های کیفیت زندگی بالا همچنان فاصله دارد؛ از سوی دیگر از پتانسیل‌های موجود مسجد حسینه اعظم در راستای تقویت شهرسازی ایرانی - اسلامی و مسجد محور استفاده نشده است؛ در حالی که مسجد مذکور به عنوان تجسم ماهیت و هویت فطری و الهی ساکنین، مرکز اجتماعی و تعاملات جمعی محله حسینه که با هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی ساکنین عجین شده است؛ می‌تواند در ایجاد شهرسازی مشارکت واقعی و اجرای برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی در سطح محله نقش‌های فراتر از وضع موجود را ایفاء نماید و از نگاه فرهنگی و مذهبی به کارکرد مسجد باید فاصله گرفت تا بتوان به یک مرکز مدیریت مشارکتی یکپارچه محله ارتقاء داد. قابل ذکر است، در مقایسه نتایج این تحقیق با یافته‌های تحقیقات مشابه باید اظهار کرد؛ با توجه به نتایج مطالعات انجام گرفته که بیانگر آن است، مسجد نقش‌های همچون هویت بخشی به محیط، تقویت

است، و با هستارهای واقعی زندگی ساکنین محله حسینیّه و شهر زنجان ادغام گردیده است. در ادامه‌ی تحقیق تعدادی از اهم پیشنهادها جهت ارتقاء کیفیت زندگی در محله حسینیّه ارائه می‌گردد؛

- از تمامی مسئولان استانی و مدیران شهر زنجان انتظار می‌رود توجه ویژه‌ای برای بازآفرینی و ارتقاء کیفیت محله تاریخی حسینیّه زنجان مبتنی بر برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی داشته باشند.

- با عنایت به وجود دو قطب مذهبی شیعیان در بافت تاریخی شهر زنجان یعنی مسجد حسینیّه اعظم زنجان و مسجد زینبیه اعظم و فاصله جغرافیایی اندکی که از یکدیگر دارند پیشنهاد می‌گردد به عنوان هویت‌یابی معنوی شهری یک پیاده راه آیینی جهت اتصال بین آن‌ها در راستای عجین شدن با فضای باز شهری بازگشایی گردد.

نشاط و سرزندگی در محیط، ارتقاء دسترس به فضای شهری، ارتقاء حس مکان در محیط شهری، کمک به پایداری محیط و در ترویج سبک زندگی ایرانی اسلامی نقش اساسی ایفاء می‌نماید. اما وجه تمایز تحقیق حاضر با کارهای انجام‌گرفته، تأکید بر رابطه بین کارکرد مسجد حسینیّه با کیفیت زندگی ساکنین محله بوده که با یک نگاه برنامه‌ریزی شهری واقع‌گرایی اسلامی انجام شده است؛ و در آن واقعیت‌های موجود مسجد حسینیّه اعظم زنجان و نحوه و میزان تأثیر آن بر کیفیت زندگی ساکنان محله حسینیّه در چهار ساختار (اجتماعی، اقتصادی، کالبدی- فضایی و بهداشت محیط) تبیین شده است، و نتیجه آن نشان از رابطه معنی‌داری بین حسینیّه اعظم و ارتقاء شاخص‌های کیفیت زندگی محله دارد؛ که در آن حسینیّه اعظم موجودیت خود را به عنوان یک واقعیت اسلامی در شهر زنجان نمایان کرده

کتاب‌نامه

۱. آذر، ع. (۱۳۸۱). تحلیل مسیر و علت‌یابی در علم مدیریت. *مجله مجتمع آموزش عالی قم*، ۴(۱۵)، ۵۹-۹۶.
۲. باقری، ا.س. (۱۳۸۷). مرکزیت، جایگاه و پراکندگی مساجد در محله‌های شهر، *مجله رشد آموزش جغرافیا*، ۲۳(۸۵)، ۱۰-۴.
۳. بایزیدی، ا.، اولادی، ب.، و عباسی، ن. (۱۳۹۱). *تحلیل داده‌های پرسشنامه‌ای*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات عابد.
۴. بemat، ن.ا. (۱۳۶۹). *شهر اسلامی*. مترجمین؛ حلیمی، محمدحسین و استامبولی، منیژه، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. تقوایی، ع.ا.، و معروفی، س. (۱۳۸۹). ارزیابی نقش مسجد در ارتقاء کیفیت محیط (مطالعه موردی: مسجد امیر تهران). *فصلنامه مدیریت شهری*، ۱(۲۵)، ۲۳۴-۲۱۹.
۶. تقوایی، ع.ا.، و معروفی، س. (۱۳۹۱). نقش فضاها‌ی شهری در ارتقاء کیفیت محیط با تأکید بر نقش مساجد، بازبایی در ۰۵ بهمن ۱۳۹۵، از www.masjed.ir

۷. حافظ نیا، م.ر. (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.
۸. خادم حسینی، ا.، منصوریان، ح.، و ستاری، م.ح. (۱۳۸۹). سنجش کیفیت ذهنی زندگی در نواحی شهری. فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی، ۱(۳)، ۴۵-۶۰.
۹. ربیعی فر، و.ا.، حیدری، ت.، و صنعتی منفرد، س. (۱۳۹۱). ارزیابی هویت شهر اسلامی با تأکید بر مکان‌های مذهبی (مطالعه موردی: حسینیه اعظم زنجان)، دومین همایش شهر اسلامی، اصفهان.
۱۰. رضوانی، م.، متکان، ع.ا.، منصوریان، ح. و ستاری، م.ح. (۱۳۸۸). توسعه و سنجش شاخص‌ها کیفیت زندگی شهری (مطالعه موردی: شهر نورآباد، استان لرستان). مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، ۱(۲)، ۸۷-۱۱۰.
۱۱. رضوانی، م.، و منصوریان، ح. (۱۳۸۷). سنجش کیفیت زندگی: بررسی مفاهیم، شاخص‌ها، مدل‌ها و ارائه مدل پیشنهادی برای نواحی روستایی، فصلنامه روستا و توسعه، ۱۱(۳)، ۱-۲۶.
۱۲. زبردست، ا.، و بنی عامریان، م. (۱۳۸۹). بررسی ارتباط میان شاخص‌های عینی و ذهنی بعد خدمات عمومی کیفیت زندگی شهری در شهر هشتگرد، نامه معماری و شهرسازی، ۲(۳)، ۲۲-۵.
۱۳. سلیمانی، م.، منصوریان، ح.، و براتی، ز. (۱۳۹۲). سنجش کیفیت زندگی در محله‌های در حال گذار شهری، فصلنامه جغرافیا، سال یازدهم، ۱۱(۳۸)، ۷۵-۵۱.
۱۴. شفیعا، س.، شفیعا، م.ع.، و کاظمیان، غ.ر. (۱۳۹۲). فرا تحلیل روش و نتایج پژوهش‌های کیفیت زندگی شهری در ایران. مجله جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۴(۵۰)، ۴۰-۲۱.
۱۵. شماعی، ع.، و پوراحمد، ا. (۱۳۸۴). بهسازی و نوسازی از دیدگاه علم جغرافیا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران
۱۶. عبدی، م.ع.، مهدی زاده، س.، و جلالوندی، م. (۱۳۹۱). مروری بر تجارب بهسازی و نوسازی بافت‌های شهری در برخی کشورها. چاپ اول. تهران: انتشارات مرکز تحقیقات راه، مسکن و شهرسازی.
۱۷. عطایی همدانی، م.ر.، و نقره‌کار، ع.ا. (۱۳۹۰). بررسی و الگو شناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه. نشریه باغ نظر، ۱(۱۶)، ۱۶-۳.
۱۸. فرجی ملائی، ا.، عظیمی، آ.، و زیاری، ک.ا. (۱۳۸۹). تحلیل ابعاد کیفیت زندگی در نواحی شهری ایران. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۲(۱)، ۱۶-۱.
۱۹. قالیباف، م.ب.، روستایی، م.، رمضان زاده لسبویی، م.، و طاهری، م.ر. (۱۳۹۰). ارزیابی کیفیت زندگی شهری. فصلنامه جغرافیا، ۹(۳۱)، ۵۳-۳۳.
۲۰. کلانتری، خ.، اسدی، ع.، و چوبچیان، ش. (۱۳۸۸). تدوین و اعتبار سنجی شاخص‌های توسعه پایدار مناطق روستایی. فصلنامه مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، ۱(۲)، ۸۶-۶۹.
۲۱. کوکبی، ا. (۱۳۸۶). معیارهای ارزیابی کیفیت زندگی شهری در مراکز شهری. نشریه هویت شهر، ۱(۱)، ۳۸-۲۳.
۲۲. گلکار، ک. (۱۳۷۹). مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری، نشریه صفه، ۱۱(۳۲)، ۶۵-۳۸.
۲۳. لطفی، ص. (۱۳۸۸). مفهوم کیفیت زندگی شهری: تعاریف، ابعاد و سنجش آن در برنامه‌ریزی شهری. فصلنامه جغرافیای انسانی، ۱(۴)، ۸۰-۶۵.

۲۴. موذن، ا. و علیزاده اقدم، م.ب. (۱۳۹۱). بررسی کیفیت زندگی شهری: مدلی برای سنجش و رتبه‌بندی استان‌های ایران با استفاده از تحلیل خوشه‌ای. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، (۳)، ۱۷۴-۱۴۹.
۲۵. وظیفه دوست، ح. (۱۳۸۸). بررسی میزان اهمیت شاخص‌های کیفیت زندگی شهری تهران؛ از دیدگاه مدیران و متخصصان مدیریت شهری. *فصلنامه مطالعات مدیریت شهری*، (۳)، ۱-۱۸.
۲۶. هیلن براند، ر. (۱۳۸۳). *معماری اسلامی*، مترجم؛ باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.

27. Carp, F. M., Zawadski, R. T., & Shokrkon, H. (1976). Dimensions of urban environmental quality. *Environment and Behavior*, 8(2), 239-264.
28. George, L. K. (1981). Subjective well-being: Conceptual and methodological issues. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*, 2(1), 345-382.
29. Lee, Y. J. (2008). Subjective quality of life measurement in Taipei. *Building and Environment*, 43(7), 1205-1215.
30. Poll, R. V. (1997). *The perceived quality of the urban residential environment* (Unpublished doctoral dissertation). Netherlands: University of Groningen Press.
31. Ramage, J. K., & Davies, A. H. (2003). Measurement of quality of life in carcinoid/neuroendocrine tumours. *Endocrine-related Cancer*, 10(4), 483-486.
32. Roback, J. (1982). Wages, rents, and the quality of life. *Journal of Political Economy*, 90(6), 1257-1278.
33. Schalock, R. L. (2004). The concept of quality of life: What we know and do not know. *Journal of Intellectual Disability Research*, 48(3), 203-216.
34. Schuessler, K. F., & Fisher, G. A. (1985). Quality of life research and sociology. *Annual Review of Sociology*, 11(1), 129-149.